

Fisli Éva

Mozgásban

Victoria E. Bonnell – Lynn Hunt (ed.):
*Beyond The Cultural Turn, New Directions in
 the Study of Society and Culture* című kötetről

University of California Press. Berkeley and Los Angeles, California,
 1999. Első kiadás

„Háttal megyek, csak az kerül
 eléem, amit már elhagyok.”
 (Tandori Dezső: Egymás - részlet)

Amikor 1992-ben megjelent az első olyan magyar nyelvű vállalkozás, mely a kortárs irodalomelméleti törekvésekről adott átfogó képet, a szerkesztő Szili József előszavában egy hosszas gondolkodási folyamat eredményét tárta az olvasó elé. Azt a felismerést, amely szerint „...az irodalomelméleti diszciplína a tudományos kutatás területi egységeként számos, önmagában nézve többé-kevésbé koherens és teljes elmélet együttlétét és dialógusát feltételezi. Ami benne «fejlődés», nem más, mint e dialógusok és viták szintjének emelkedése, elvi megismételhetetlensége. Ez nem az ismeretanyag közvetlen, egyenes továbbépülése, felgyülemelése, akkumulációja, nem is a tételtek egymásra épülő, egymást kiiktató-helyettesítő «progressziója» - elvileg mégis irreverzibilis «haladás»” (Szili 1992: 9-19). *A strukturalizmus után*¹ című könyv ennek megfelelően részleges megközelítéseket tartalmaz, ahogy a hét évvel később kiadott, a történelem és a szociológia új útjait bemutató *Beyond The Cultural Turn: New Directions in the Study of Society and Culture* esszéi is.

Az amerikai kötet két szerkesztője Victoria E. Bonnell, egy Oroszországra szakosodott szociológus és Lynn Hunt, egy, a francia forradalommal foglalkozó Los Angeles-i történészprofesszor. Egyiküknek sem ez az első, a kortárs történetírói irányzatokról, a történelem elméleti kérdéseiről összeállított munkája. 1984-ben a *Studies on the History of Society and Culture* című kiadványsorozat alapító szerkesztőiként interdiszciplináris kutatásokat sürgettek és olyan könyvek megjelenését kívánták elősegíteni, melyek szerzői a társadalmi struktúrák és a társadalmi élet közti, történetileg sajátos kapcsolatokat igyekeztek feltárni, többféle elemzési módszer ötvözésével. A sorozat címében is szereplő kultúrafogalmat a szerzők a legtágabb értelemben használták (így mentalitás, ideológia, szimbólumok, rituálék, magas és népi kultúra-vizsgálata).

¹ Szili József (szerk.) 1992: *A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben.* Budapest, Akadémia

1984 óta több mint harminc – többnyire európai társadalmakkal foglalkozó – társadalomtörténeti, nyelvészeti, irodalomelméleti, kulturális antropológiai megközelítéseket ötvöző kiadvány jelent meg a Bonnell-Hunt szerkesztette sorozatban.

A eltelt másfél évtized alatt olyan irányzatok erősödtek fel a történeti vizsgálódásokban, melyeket ma a linguistic turn vagy cultural turn címkével látunk el, s amelyekre a *Studies...* szerkesztői is reagáltak. 1994-ben *History and Sociology after the Linguistic Turn* címmel konferenciát szerveztek azzal a céllal, hogy újragondolják a társadalomtörténet és kultúratörténet (cultural history) közötti viszonyt. Két évvel később, 1996 áprilisában újabb konferenciára került sor *Studying Culture at the Linguistic Turn: History and Sociology* címmel. Ez utóbbin tíz történész és szociológus vett részt, s az ő előadásaikból és a tárgykörben írt dolgozataikból állt össze a *Beyond The Cultural Turn*: összesen tehát kilenc esszé és tizediknek Hayden White utószava. Azé a Hayden White-é, aki a szerkesztők szerint nem is egy tudósnemzedéket inspirált az utóbbi év(tized)ekben a cultural turn keresztülvitelében. A kötet közreműködőinek többsége olyan, eredetileg társadalomtörténettel és történeti szociológiával foglalkozó tudós, aki maga is cselekvő részese volt a cultural turn fogalma alá sorolt episztemológiai és módszertani vitáknak.

Valójában a cultural turn fogalma ez esetben sem pontosan körülhatárolt. Bonnell és Hunt a bevezetőben valami olyasmiről beszél, ami ugyan már egy ideje zajlik (bár *fordulatról* lévén szó, hajlanánk valami hirtelen változásra gondolni), ám amelyről csak néhány általános megállapítás tehető, így például: 1. a „társadalmi mező” (the social) státusának megkérdőjelezése, 2. a kultúra mint szimbolikus, nyelvi és ábrázoló rendszer leírásából származó aggályok, 3. a láthatóan elkerülhetetlen módszertani és episztemológiai dilemmák, 4. az értelmező rendszereknek (explanatory paradigms) előbbiek eredményezte összeomlása, 5. ebből következően a diszciplínák átszerveződése (beleértve az ú.n. cultural studies megerősödését is az – elsősorban – angolszász területeken, valamint a feminista, a posztkoloniális, a gay és lesbikus, illetve a brit marxizmushoz kötődő stúdiumok). Az e pontokba foglalt jelenségek nem egykönnyen választhatók el egymástól – mondja Bonnell és Hunt –, épp kölcsönhatásuk adja a cultural turn lényegét.

A *Beyond The Cultural Turn* című kötet négy (vizuálisan) elkülönített részre oszlik. Az első a kultúra fogalmával foglalkozik. Nem véletlenül, hiszen ma a legproblematisabb magának a kultúrának a definíciója. William Sewell – a chicagói egyetem professzora – az első fejezetben egyrészt sorra veszi az elmúlt húsz év vitáit a kultúra-terminusról, másrészt ennek, mint kutatásainkhoz nélkülözhetetlen fogalomnak mielőbbi tisztázását sürgeti.

Richard Biernacki szintén foglalkozik a kultúra fogalmával, de leginkább az az intellektuális mozgás érdekli, mely mögött egy közös filozófiai orientációt vél felfedezni. A San Diego-i kutató szerint a kultúrát tanulmányozók a társadalmi világ valóságos területét keresik. Biernacki e kulturális „realizmus” gyakorlati következményeire figyel, arra a hitre, mely szerint a kultúra a társadalmi valóság alapvető alkotóeleme. Eközben ő maga egy nominalista kultúrafelfogás mellett érvel. Példája is mutatja, manapság minden módszer, még egy hangsúly is alapvető filozófiai problémákat vet fel (értsd: kellene felvetnie) a történészek és a szociológusok számára egyaránt.

A kötet második része a tudás szerepét vizsgálja a társadalomtudományokban. Ha a nyugati civilizációban a tudományt megkérdőjelezték, az többnyire azt jelentette, hogy az igazságot, mint értéket vonták kétségbe – állítja Bonnell és Hunt –, ám ha a tudomány pusztán ideológiai és szubjektív érdekek játékának eszköze, mit értünk, mit érthetünk objektivitáson és tudományos ismereten?

Margaret Jacob a tudományos kutatások irányát, s a társadalmi konstrukcionizmus hatását vizsgálja: megmutatja, milyen közel van egymáshoz a tudomány társadalmi és nyelvi kontextualizációja, és a filozófiai relativizmus. Jacob több összehasonlító kutatást sürget, annak reményében, hogy a természettudományok és a társadalomtudományok izolációja megszüntethető, s ezáltal „a” tudomány maga jobban megismerhető.

Margaret R. Somers az ún. ismeret-kultúra („knowledge-culture”) működésére kíváncsi. Az angol-amerikai állampolgárság elméletének példáján mutatja be, hogy az ismeretet, a tudást szimbolikus rendszerek vagy történetek útján közvetítik számunkra. Végül Somers igyekszik elmagyarázni, miért elhibázottak az olyan fogalmak, mint a civil társadalom, a politikai kultúra és a nyilvánosság. Azt próbálja megmutatni, a narratíva hogyan teremt adottnak, természetesnek látszó társadalmi kategóriákat.

Innen indul tovább a harmadik rész három szerzője (Karen Halttunen, Steven Feierman, Sonya O. Rose), akik a narratíva, a diskurzus problémáival foglalkoznak. Halttunen a detektívtörténeteket műfajilag elemezve mutat rá, hogy a történeti elbeszélés miért/hogyan válhatott legális narratív modellé a 19. században.

Feierman afrikai példát vizsgál; feltehető ui. a kérdés, mennyire írhatók le a nyugati társadalmak az alapvetően Európa-centrikus kategóriakészlet segítségével. A nyabingi médiumok meséjét a történészek mint nem reálisat, nem vonják vizsgálat alá: a nyilvános gyógyítók láthatatlan hősök maradnak (leírt) narratíva nélkül. Feierman hangsúlyozza a mikrotörténeti megközelítés erőnyeit, és egy másik történelem létezésére mutat rá, melyről eddig nem vettek tudomást a gyarmatokról írt feldolgozások szerzői.

Az őt követő Rose a szexualitással foglalkozik, annak a csoport- és a nemzeti identitáshoz fűződő viszonyával, valamint a morális diskurzusokkal, melyeknek központi szerepük van a nemzeti önazonosság újrafogalmazásában.

A *Beyond The Cultural Turn* negyedik részének tárgya a test és a személy (self) rekonstrukciója. Míg a középkorkutató Caroline Bynum, a halál, halandóság és identitás kérdését járja körül, középkori és kortárs példákat egyaránt megemlítve, addig Jerrold Seigel a nyugati személy/személyiség-felfogást vonja történeti vizsgálat alá.

A könyv bevezetőjében Bonnell és Hunt ugyancsak történeti áttekintést ad az utóbbi harminc év jelentékeny hatású társadalomtudományi elméleteiről és – részben – saját gondolkodási folyamatuk eredményéről. A második világháborút követő új intellektuális divatok számbavétele során természetesen találkozunk Barthes, Bourdieu, Derrida, Foucault és társaik nevével, akik szövegeik (és a rájuk hivatkozók szövegek) révén megváltoztatták a társadalomról, a múlttól folytatott diskurzusok ható- és érvényességi körét. A kirajzolódó hivatkozásrendszerben Bonnell és Hunt két újabb nevet emel ki: Clifford Geertz és Hayden White nevét. (Mindketten 1973-ban publikálták híres-hírhedtté vált köteteiket, melyek részben már magyarul is hozzáférhetők.)

White, akit a cultural turn „védőszentjének” tartanak, nem egyszerűen vonatkozási pont a *Beyond The Cultural Turn* szerzői számára, hiszen ő írja az utószót is. Ebben egy elkötelezett marxista szemszögéből állapítja meg: „Pillanatnyilag nem hiszem, hogy lehetséges olyan társadalomtudományt alkotni, amely ideológiai preconcepcióktól mentes. Lukácshoz hasonlóan úgy hiszem, hogy minden nézőpont, amely a társadalommal kapcsolatos, lett légyen marxista, nem marxista vagy antimarxista, ideológiával együtt sarjad. És mint Lukács, azt hiszem, ez jó dolog, s hogy minden társadalomtudománynak a társadalmi igazságosság, méltányosság, szabadság és haladás szolgálatát kell megcéloznia – azaz, valamely idea szolgálatát, mely megmondja, milyen legyen a jó társadalom.” (316.o.)

Ebből következően szerinte egy, a természettudományok módszerein nyugvó társadalomtudomány érdektelen ismeretekkel szolgálhat csupán – s ráadásul azt sugallja, hogy a dolgok megváltoztathatatlanok. Az utószó White-ja szerint tehát a társadalom mint emberi alkotás (szemben a természettel) alakítható s alakítandó. Ugyanakkor számára a cultural turn fontossága annak „dekonstruktív” aspektusában rejlik. A modern társadalomtudományok ugyanis – mondja White – túl sokáig építették saját verziójukat a valóságról, anélkül, hogy művelőik ennek tudatában lettek volna.

White álláspontja – szokásához híven – valószínűleg igen vitatott lesz: még a kiadvány szerzői sem értenek vele mindenben egyet. A sok különbség ellenére azonban az esszék szerzői közösek abban, hogy mindnyájan empirikus, összehasonlító és elméletileg is megalapozott kutatásokat szorgalmazznak. Nem kínálnak alternatív magyarázó paradigmát; a szerzőknek is ellentmondó véleményük van arról, hogy is kellene ennek kinéznie. Mégsem meddő vitákról van szó. A Bonnellék által elemzett elméletek egyik legnagyobb erénye épp egy újfajta lingua franca kialakítása (volt): így az olyan terminusok, mint kultúra, gyakorlat, relativizmus, igazság, diskurzus, narratíva, mikrotörténet immár számos társadalomtudományban ismertté (közössé) váltak/válhattak. Ezzel végső soron a párbeszéd lett könnyebb.

A *Beyond The Cultural Turn* szerzői nem mondanak le a társadalmi vagy kauzális magyarázatról. Jobbat keresnek annál, pontosan tudva, hogy kulturális fordulatok sora következhet még be. S miközben rámutatnak a nyugati tudásformák gyöngé pontjaira, azt remélik, ezek valamiképp mégis igazolódni fognak. Különös kettősség ez: a szubjektivitás jogainak racionális megokolása és az objektivitás igénye.

Csak remélnünk lehet, hogy a *Beyond The Cultural Turn* mint a cultural turn kézikönyve hamarosan általánosan ismert és hivatkozott könyve lesz a hazai tudományosságunknak.

Keszei András

Lothar Gall *Bürgertum in Deutschland* című művéről

Berlin, btb. 1996 (1989)

Háromszáz év, kilenc generáció. A Bassermann család története a 17. század közepétől az 1950-es évekig. A szűkebb értelemben vett, hagyományos családtörténetnél azonban jóval többet kap az olvasó. A frankfurti egyetem professzora, Lothar Gall, aki tavaly ünnepelte hatvanadik születésnapját, olyan könyvet írt, ami társadalomtörténet, várostörténet, a mindennapok története és mentalitástörténet is egyben.

A történetírás, sőt mindenféle írott vagy elbeszélte beszámoló a megjelenítés eszközeiből adódó korlátokba ütközik. Az élet minden aspektusára kiterjedő leírás gyakorlatilag lehetetlen. Elméletileg lehetséges ugyan, de végül könnyen kiderülhet, hogy a felhalmozott milliónyi adat java használhatatlan, pontosabban alkalmatlan a szintézisre. (Az adatkezelés nehézségeiről nem is szólva.) A teljesség illúziójával kecsegtető történetírói irányzatok képviselői az utóbbi időben „elméletileg” is szembesültek azal, amit magánemberként valószínűleg mindig is tudtak: semmiféle módszertani bűvészkedés, vagy mindenható elmélet sem képes a múltat (de a jelent sem) a maga teljességében elővarázsolni. A megoldást úgy tűnik a szakadatlan „önvizsgálat”, elméleti tisztázás, egyszóval a kérdések és a válaszok összeegyeztetése jelentheti. Ha már egyszer a valóság és reprezentációja menthetetlenül összefonódott, és az „emberi szempontok” alapján ismert világ tele van a történettudomány számára szintetizálhatatlan adatokkal, tényekkel, akkor legalább nem kell gyötrődnünk a soha el nem érhető, ilyenformán tehát lehetetlen szintézis miatt.

A már-már túlcsonduló „optimizmust” mégsem a kényszerű beletörődés magyarázza, főleg egy ilyen könyv elolvasása után. Lothar Gall ugyanis a narratív történetírás legnemesebb hagyományait követve világos szempontok alapján, érthető és ami nem utolsó, olvasható könyvet írt. Noha az eseményeket egyetlen család sorsa fogja össze, ebbe a keretbe a német polgárság története, sőt kis túlzással az egész koraújkori és újkori német történelem is belefér. Ezen kívül azt is csak megelégedéssel nyugtázzhatjuk, hogy a „teljesség” a megfelelő szempontok, elemzési módok, azaz a megfelelő ábrázolás révén mégiscsak tetten érhető valahol. Ezt csak egyetlen dolog magyarázhatja: lényegesnek ítélt tényezőket sikerült megragadni. A lényegre vonatkozó ítéletekre pedig mindannyian feljogosítva érezhetjük magunkat, amennyiben kellő tapasztalat birtokában kijelenthetjük, hogy vannak olyan tényezők, amelyek az egyéni s akár kollektív (a polgárság) sorsokat is alakítják. E tényezők mibenléte már több fejtörésre adhat okot. Hogy a változó környezeti hatásokról, emberi mivoltunkkal járó meghatározottságról, a kisebb-nagyobb csoportokban, társadalmakban kialakult szabályokról, formákról illetve ezek ötvözéséről van-e szó, ez az adott szakterületen

uralkodó álláspontoktól függően változik. Ha minden a helyére kerül és az érvelés elfogadható, az ábrázolás jól sikerült. Ez a lényeg megragadásához is szükséges.

Egyén, család, társadalom, gazdaság, politika, „életvilág”, mentalitás, nemzet: ezek a fontos területek általában csak az intézmények és a szakterületek szintjén válnak szét, a valóságban viszont annál ritkábban. A társadalom működésére vonatkozó elképzelések strukturális elemeitől az egyéni elképzelések személyes szintjéig sok mindent kell „helyre-rakni”, körültekintően elemezni, hogy a tényezők helyét, hatását mérlegelni tudjuk. A családtörténet nagy előnye, hogy egyfajta „személyes folyamatosságot” biztosít, szerencsés esetben akár évszázadokon keresztül is. Az elődök sorsa, ismeretei, sőt néha mozdulatai is, ott munkálnak az utódok tudatában, még ha nem is mindig tudatosan. A tudatosan kialakított és továbbadott formák sorsa már nem csak az örökhagyó igyekezetén múlik. Hogy ezek mikor, hol és mennyire érvényesülnek, mit jelentenek az utódok és mások számára, az időről-időre, a történelem menetének megfelelően változhat.

A német polgárság története a látványos eredmények dacára egészében véve hanyatlástörténet. Az egyoldalú szempontok veszélyét tudatosítva a szerző nem tehet mást, a polgárságot, a polgárosodás folyamatát a 18. század második felétől kikristályosodó ideológia sikere illetve kudarca alapján ítéli meg. Ez persze azt is jelenti, hogy a történelem kimondottan ideológiai szintre kerül, ez pedig a „tudományos” igényvel fellépő társadalomtörténeti megközelítések számára általában elfogadhatatlan. Ahhoz, hogy egy történelmi folyamat jelentsen valamit, elsősorban azt kell megállapítanunk, hogy mihez képest határozzuk meg a jelentéseket.

Az ideológiáktól terhelt történetírás általában egy kijelölt (talán nem is létező) állapotba szeretné elvezetni a múltat, mégpedig minél gyorsabban és egyértelműbben. Az ideológiák, és általában az eszmék történelemformáló erejének kívülről történő utólagos meghatározása a torzítás veszélyét rejti magában. Ezért aztán mindenféle egyoldalú siker- vagy hanyatlástörténet gyanús. Nos, Lothar Gall esetében az ideologikus szint nem „belemagyarázást”, rávetítést jelent. Éppen ezért hanyatlástörténet ide vagy oda, inkább a mentalitástörténet szintjén értelmezhető, értelmezendő.

Az önmagunkról kialakított kép, az önértékelés folyamatos közvetítése a társadalom felé, a formák, szertartások szerepe, értékelése, megváltoztatása, a jövőre vonatkozó igények hangoztatása s ezzel együtt egyfajta társadalomkép kialakítása, a magyarázatoktól függően mindez akár mentalitástörténet is lehet. A hanyatlást Lothar Gall könyvében mindenekelőtt az igazolja, hogy akár egy generáción belül is maguk a történelmi szereplők mondják ki az ítéletet saját magukról, de főként társadalmi csoportjukról, osztályukról. A pillanatnyi hangulat, az indulatok, elszigetelt egyéni pesszimizmus figyelembevételével állítható, hogy itt nem csak a rosszkezd szélsőséges megnyilvánulásairól van szó, ahhoz túl gyakran és túl egyöntetűen kerül elő, ráadásul éppen azoknál, akik kimondottan polgárnak tartották illetve szerették volna tartani magukat. A hanyatlás mibenlétét leginkább, mert ez a leglátványosabb, az alapelemben változatlan polgáreszme elemzése révén érhetjük tetten. A polgárság a kezdeti sikerek után képtelen volt beváltani a társadalomnak és saját magának tett ígéreteit.

Egységes német polgárságról a németajkú területek hosszan tartó tagoltsága és az egyes régiók eltérő gazdasági, társadalmi fejlődése miatt sem beszélhetünk. A könyv

előszavából megtudjuk, hogy a német polgárság történetének megírása a regionális különbségeken túl az eddigi kutatások hiányosságai miatt is megoldhatatlan feladat. A németországi munkásság, munkásmozgalom történetétől eltérően a polgárság vizsgálata egy sokkal inkább tagolt réteg elemzését teszi szükségessé, ráadásul az adott város történetével együtt. A modellekkel ábrázolt társadalom azonos helyzetű, közepesen elhelyezkedő csoportjai a valóságban városról városra, de méginkább régióról régióra jelentős eltéréseket mutattak. A könyvből világosan kiderül, hogy a Thomas Mann „polgárélményét” szolgáltató Lübeck semmi esetre sem cserélhető fel Bassermannék Mannheimjével, a két várost legfeljebb összehasonlíthatni lehet.

A város tehát ilyenformán a polgárság „alapegysége”. A Bassermann család esetében ez Mannheim, a délnémet régió egyik (nem utolsósorban folyómenti fekvésének köszönhetően) rendkívül dinamikusan fejlődő kereskedelmi központja. Mielőtt a család sorsának alakulását áttekintenénk, fussunk végig a történet meghatározó elemein. Gall szerint a forgatókönyvet lényegében a sokszor kevésbé látványos társadalom- és gazdaságtörténeti fejlődés írta. A főszereplő a polgárság, amely a fejlődésnek köszönhetően (maga is aktív részese volt) olyan feltételeket teremtett magának, amelyek között a 18. század végétől önálló arculattal rendelkező társadalmi réteggé jelenhetett meg. Mivel e feltételek végül is egy nagyobb egység, a rendi társadalom keretein belül jöttek létre és a továbbiakban a rendiséggel való szembeforduláshoz vezettek, ezért a rendi társadalom a polgárság számára egyaránt jelentett egyfajta örökölt nehezéket és táptalajt. A régi rend lebontásában nagy segítséget jelentett a felvilágosodás eszmérendszere, amely Közép-Európában az uralkodók jóvoltából felülről is segítette a polgárosodást. A polgárság felemelkedése, a gazdasági alapok megteremtése után nem volt összhangban a politikai, társadalmi igények megvalósulásával. A főszereplő végül ugyanabba a csapdába kerül, mint annak idején a nemesség: a formák kiüresednek, a jövő kicsúszik a kezéből, nem az lesz, ami egykor lenni szeretett volna. Az ideológiai tanulság legyen inkább csak kérdés: az anyag győzött a szellem fölött? Avagy: volt-e valaha esélyük a jövő társadalmának megteremtésén munkálkodó liberális demokratikus eszméknek arra, hogy a saját képükre formálják a valóságot?

A polgárság sorsának alakulását a badeni Bassermann család szemlélteti az olvasó számára. A család széles körben ismert tagjainak köszönheti hírnevét. Friedrich Daniel Bassermann a Vormärz liberális politikusa, aki a frankfurti parlament tagjaként hívta fel magára a figyelmet, volt az első országos hírű Bassermann. Ernst Bassermann egy generációval később lépett a politika színpadára, őt a Nemzeti Liberális Párt elnökeként és a párt Reichstag képviselőjeként lett közismert. A harmadik híres családtag pedig Albert Bassermann, a 20. század első felének egyik leghíresebb német színésze, aki 1934 elején elhagyta a náci Németországot. A család e kiemelkedő tagjai mellett még számos kereskedőt, bankárt, művészt, jogászt adott a német történelemnek, akik bár nem szereztek országos hírnevet, szűkebb pátriájukban fontos szerepet játszottak. Reprezentatív, mégis egyedi – írja Lothar Gall a választás indoklása kapcsán. Ízig-vérig polgárok mindannyian, ezt maguk is folyton hangoztatják. Szerencsére családi krónikát is írtak az 1880-as évektől egészen 1945-ig, ami az önértékelés és a történelmi öngazolás tekintetében felbecsülhetetlen forrás. Több közismert tag, akik tudatosan

képviselik saját társadalmi csoportjukat. Olyanok is akadnak azonban, akik sehogy sem akarnak megfelelni a polgári lét követelményeinek.

Hogy a család története mennyiben képviselheti az egész polgárság történetét, azt korábban a regionális különbségekre utalva már érintettük, a részletekből összeálló kép mindenestre általános tanulságokkal szolgál.

A könyv tíz fejezetből áll. Az első hat fejezet a 19. század közepéig a polgárság születését és felemelkedését, az utolsó, mintegy száz évet felölelő négy fejezet pedig a hanyatlást és annak okait tárja elénk. Az első fejezet a család eredetével és a forrásokból kirajzolódó kezdetekkel foglalkozik. Mivel az 1650-es évektől az 1730-as évekig terjedő időszakban csak viszonylag kevés a családra vonatkozó forrás maradt fenn, ezért az első fejezet nagyrészt a harmincéves háború következtében kialakuló helyzettel, az általános életfeltételekkel ismerteti meg minket. Ebből kiderül, hogy a harmincéves háború az egész közép-európai térség jövőjét meghatározta, mivel a háborúban súlyosan érintett német területek később kiütköző elmaradottsága egyértelműen ide vezethető vissza. Hozzávetőleges számítások szerint a háború a vidéki népességet mintegy felére, a városit harmadrészével csökkentette. A városok persze különbözőképpen szenvedték el a veszteségeket, volt olyan, amit a földdel tettek egyenlővé, mások viszonylag csekélyebb veszteséggel úszták meg. Kaiserslautern lakossága másfél évtized alatt 3 200-ról 200 főre, Magdeburgé 30 000-ról 2 500-ra, tartományi szinten különösen Württemberg szenvedte meg a háborút: lakossága 1618 és 1638 között 450 ezerről körülbelül 100 ezer főre csökkent, és csak az 1750-es években érte el újra, majd haladta meg a háború előtti szintet. Az 1606-ban alapított, és a Bassermann családnak a 19. század elejétől otthont adó Mannheim már a háború elején csaknem teljesen elpusztult, és újjáépítése csak 1652 körül kezdődött el. A társadalomstruktúra egészét tekintve a legsúlyosabb veszteség mégiscsak az volt, hogy az 1780-as években nyugaton már erőteljes polgári réteg itt még épphogy csak megszületett. Olyan városok váltak másod- vagy harmadrangúvá, amelyek (például Augsburg, Nürnberg, Mainz) a 15. és a 16. század során mind anyagi, mind szellemi téren vezető szerepet játszottak. Az egykori virágzó városok most szinte össze sem hasonlíthatóak az angol, francia vagy németalföldi településekkel.

A gazdasági fejlődés letéteményeseinek nehéz helyzete többek közt a magyar történelemből is jól ismert következményekkel járt. Egyfajta refeudalizálódást eredményezett: a függőség erősödését, a társadalmi hierarchia hangsúlyozását, egyszóval a rendi társadalomszerkezet megmerevedését. A háború megrázkódtatásai után fokozatosan megszilárduló központi hatalom irányításával megvalósuló rendi-korporatív visszarendeződés következtében a rendek között illetve a rendeken kívül érvényesülni kívánó „szabad” egzisztenciák számára gazdasági és társadalmi értelemben sem maradt hely. Dietrich Bassermann, a család első név szerint is ismert tagja, a 16. század második felében ostheimi molnárként még a rendi polgárság kötelékében találja meg számítását. A régi, rendi polgárság helyhez kötött polgárjoggal, a „biztos megélhetést” a konkurencia kizárásával biztosító céhszervezettel, a városi élet rendjének fenntartására szolgáló szigorú normarendszerrel, a 19. század első felének még sok rendies elemet tartalmazó városi polgárságához képest szinte középkorinak, provinciálisnak tűnik.

Mégis, már ebben a rendszerben is megfigyelhető egyfajta intézményesített dinamika, mely, ha erősen korlátozott mértékben is, de lehetővé tette a mobilitást (földrajzi és társadalmi értelemben egyaránt), ami megakadályozta a városok teljes bezárkózását, a társadalomszerkezet megmerevedését. Ez a Lothar Gall kifejezésével élve „intézményesített dialektika” a biztos megélhetés fenntartása miatt az iparoslegények jelentős részét arra kényszerítette, hogy máshol szerezzen mester- és polgárjogot. A kényszer, hogy térben és szellemileg is mozgásban legyenek, új körülményekhez alkalmazkodjanak, a városok összességéből kirajzolódó egységes háttérhez képest mégiscsak újdonságot jelentett. Még akkor is, ha e mozgás végeredménye többnyire csak az „új” szokásrendbe való gyors betagozódás lehetett. Ez a korlátozott mobilitás mindenesetre már a 17. század végén is a paraszti földhözragadtsággal szemben érzett fölény forrása volt.

A kezdet tehát a megszilárduló rendi keretek között a biztos megélhetés szem előtt tartásával, a városi polgárjog megszerzésével, az ostheimi református gyülekezet tagjaként a városi világba való betagozódás volt a Bassermann család számára. Dietrich Bassermann fia egy másik kisvárosban pékként kereste a megélhetést, unokáját viszont a 17. század végén már Frankfurtban, majd Wormsban találjuk, ahol a pékség mellett Johann Philipp lisztkereskedéssel is foglalkozott. A céhes kereteken való túllépés, a család felemelkedésének meghatározó mozzanata azonban a negyedik generáció kiemelkedő tagja, Johann Christoph Bassermann nevéhez fűződik, aki heidelbergi fogadósként olyan anyagi alapokat teremtett az utódok számára, amelyek a továbbiakban már közvetlen haszonra nem fordítható (például oktatás) stratégiai beruházásokra is lehetőséget nyújtottak. A jelentősnek mondható és ami a fő, örökölhető vagyon megszerzésében, mint a későbbiekben még annyiszor, nagy szerepet játszott a házasodás. Johann Christoph szerencsését többek között azzal alapozta meg, hogy gazdája halála után feleségül vette annak özvegyét. A család ebben az időben közel került ahhoz, hogy az addig fokozatos gyarapodás után a hanyatlás legyen osztályrésze, miután a wormszi pékség az anya halála után idegen kezekbe került. Ekkor azonban a fogadó megszerzésével és felvirágoztatásával sikerült új perspektívát nyitni az utódok előtt. Ezzel már átléptünk a 18. századba, abba a századba, amely az új polgárság megszületésénél bábáskodott.

A felvilágosult abszolutizmus új elvei között ott találjuk a kimondottan polgárinak számító teljesítmény-elvet is, amely noha nem lett egyetemes érvényű, azért legalább a hivatalok betöltésénél részben szakított a rendi örökséggel. A szerző véleménye szerint a felvilágosodás és a gazdasági fejlődés együttes hatásának köszönhetően alakult ki a jövő polgári társadalmának egyik alapelve: az önállóság. A rendi társadalomszerkezet peremén elhelyezkedő, vállalkozó polgárság (Wirtschaftsbürger), a hivatalok alkalmazottai, és a csekély, de egyre gyarapodó szabad értelmiségi réteg (Bildungsbürger) valamint a régi, rendi polgárság csoportjait elsősorban ez az elv kötötte össze a városokban.

A rendi-korporatív önállóság és a sokkal inkább gazdaságilag mint jogilag megalapozott önállóság a 18. század második felében már a leendő „egységes” polgárság építő elemeit közelíti egymáshoz, amely majd a jövő társadalmának ígéretével indul

harcba a rendiség ellen. Az egyéni teljesítmény, szabadság, önállóság, valamint a rendi hatalmi szerkezet jellegéből adódóan az alattvalók politikai „kiskorúságára” építő rendszer elvi ellentmondásai a fejedelmek kedvező gyakorlati intézkedései ellenére is kiütköztek. A nemesség változatlan politikai hatalma és az új polgárság gazdasági gyarapodása nyomán kiéleződő ellentmondások feloldását a polgárosodás folyamatától remélték. Az önállóságra, szabadságra, teljesítményre épülő társadalom, az egyenlők(!) társadalmának megteremtése a 18. század végétől egyre következetesebb formában jelent meg a nyilvánosság előtt, s egészen az 1848-as forradalmi eseményekig meghatározta a polgárság politikai, gazdasági és társadalmi törekvéseit.

A Bassermann család történetének talán legeredményesebb időszaka Johann Christoph unokájához kötődik. Friedrich Ludwig és unokatestvére, Johann Ludwig a 18. század utolsó évtizedében kerültek a mannheimi internátusba, ahol a neohumanizmus elveinek és a változó világ kihívásainak megfelelően a gyakorlati szempontú képzésre is nagy súlyt fektettek. Az 1783-ban alapított intézmény minden felekezet számára nyitva állt és elsősorban a felsőfokú képzésből kiszoruló hivatásokra (kereskedelem, katonai pálya, művészetek) készített elő. A gyakorlati szempontokat követő középiskola a város három felekezeti gimnáziumának egyetlen igazi alternatívájaként hamarosan nagy népszerűségere tett szert. Ez már a feltörekvő polgárság iskolája, azé a jómódú rétegé, amely a taníttatás költségeit anyagi helyzetének köszönhetően fedezni tudja. A kereskedőszakma fortélyainak kitanulása természetesen továbbra is főleg a gyakorlatban történt. Ezekben az új, korszerű intézményekben ugyanis semmi olyat nem tanítottak, ami pótolhatta volna különböző cégeknél kereskedősegédként eltöltött tanulóéveket. A kötelező nyelvtudás (ami a latint és élő nyelvként a franciát jelentette) megszerzésén túl a növendékek itt olyan ismeretekkel is felvértezték magukat, amelyek közvetlen hasznát egy leendő kereskedő számára csak nehezen tudnánk megindokolni. Egy leendő polgár számára viszont már annál inkább. A tánc, a vívás, a lovaglás, színházak, múzeumok, koncertek látogatása: az új polgár egyik fontos ismertetőjele a műveltség. A 18. század végére kialakuló új polgári réteg a kortársak szemében is egységnek és újnak látszott. A 19. század elején felnövő nemzedék már az új műveltség birtokában szemlélte a társadalmat s benne önmagát. A polgári kultúra ugyanakkor, a modern oktatási intézmények demokratikus szemléletének jóvoltából a társadalmi integráció fontos tényezője is volt. Aki meg tudta fizetni ezt a műveltséget, az kétségtelenül otthonosabban mozoghatott a polgári világban és ami a polgári társadalom megvalósítására irányuló törekvések szempontjából még fontosabb: odatartozónak érezhette magát. A rendi társadalomban a nemességgel szemben kialakított polgári világ tehát nemcsak a gazdaságot és a városi társadalmat jelentette, hanem egy önálló kultúrát is. Ez a világ értékrendje alapján az örökölt kiváltságokkal szemben az önálló teljesítményre helyezte a hangsúlyt. A gazdasági érdekeknek is megfelelő társadalom eszerint a liberális elveknek megfelelő, egyenlő esélyeket biztosító társadalom, ahol (még 1848/49 keserű tapasztalatai előtt járunk) a szabadság az úr.

Az internátusból 1798-ban kikerülő unokatestvérek hosszabb külföldi szakmai gyakorlat után térnek vissza Mannheimbe, ahol jövőjük szempontjából mindketten rendkívül előnyös házasságot kötnek. Mindketten vagyonos, tekintélyes kereskedők leá-

nyát vették el, ami az anyagiakon túl a beilleszkedés tekintetében is mindent egycsapásra megoldott. Ettől kezdve a Bassermann család és Mannheim, a rohamosan fejlődő kereskedelmi majd ipari központ története elválaszthatatlan egymástól. 1810 körül a város 18 ezer lakosából 1200 rendelkezett polgárjoggal, ám ez a polgárság már teljesen más összetételű, mint a száz évvel korábbi. Az is kiderül, hogy ez az első pillantásra csekély arány a családokkal együtt csaknem a lakosság felét jelenti. Az 1810-es, '20-as években a város politikai életét már nem a korábbi kicsinyes rendi szemlélet, a polgár – nem polgár ellentét határozta meg. A kortársak által egységesnek tekintett polgárság ekkor már befolyásának, jogainak kiterjesztéséért küzd. A gazdasági fellendülés és a napóleoni háborúk utáni időszak rendi „reakciója” végképp kiélezte, majd a Vormärz idején politikai síkra terelte régi és új ellentétét.

A család gazdagságát addig soha nem látott szintre emelő Friedrich Ludwig legidősebb fia, Friedrich Daniel Bassermann vegyészeti tanulmányok és a kötelező kereskedelmi gyakorlat után végül politikai pályára lép, s egészen 1849-ig a korszak meghatározó liberális politikusaként tevékenykedik. 1848/49 ugyanis, ez a könyv egyik alapgondolata, vízvázlat a polgárság jövője szempontjából. A forradalom eseményei bebizonyították, hogy a jövő társadalmára vonatkozó elképzelések sem képesek a saját képükre formálni a valóságot. Ekkorra világossá válik, hogy az egyre növekvő gazdasági és társadalmi különbségek az új polgárság létalapja, a gazdasági fejlődés szükségszerű velejárói. A remény, hogy a fejlődés hamarosan mindenki számára elérhetővé teszi a jólétet egyrészt épp az érintetteket nem győzte meg, másrészt rövid távon nem igazolódott be. Friedrich Daniel őszintén hitt abban, hogy az aggasztó jelenségek csak átmenetiek, hiszen a cél nem az volt, hogy a rendi társadalmat a polgári tulajdonviszonyokkal leírható osztálytársadalommá, hanem, hogy osztályok nélküli társadalommá, a szabadok, egyenjogúak és önálló társadalmává alakítsák. A jogi keretek kialakítása után a többit a fejlődésre lehet bízni. A forradalmi mozgalom radikalizálódását, a „Franciaországból importált káros eszméket” elítélő mannheimi polgár keserű kifakadása a burzsoá megbélyegzés ellen, mintha a polgárság hatyúdala lenne.

A század második felében már valóban egyre inkább osztályvá merevedő polgárság válsága éppen itt, a szólamok – ideológia – meggyőződés szintjén érhető leginkább tetten. A forradalom nagy tanulsága: a nép és a polgárság közti különbségek nem hidalhatóak át a jövőre vonatkozó szép ígéretekkel és jótékony egyletek alapításával. A nép megbízhatatlan, műveletlen: kiskorú. A polgárság emancipációs törekvései ettől kezdve sokkal inkább a saját társadalmi csoport érdekeinek megfelelően folytatódtak. A polgári társadalom megteremtésével együtt Friedrich Daniel és „idealista” nemzedéke már a '40-es évektől fontosnak tartotta a német egység megvalósítását. Természetesen a Habsburgok nélkül, hiszen a polgári szabadságjogok biztosítására az osztrák példa alapján semmi garancia sem volt. A rendi, hierarchikus egységet felváltó „horizontális” polgári és nemzeti egység liberális változata a forradalom előtt még megvalósíthatónak tűnt, később azonban kiderült, hogy a jövő polgári nemzetállama nem olyan lett, amilyennek a 48-asok megálmodták.

Friedrich Daniel a politikai küzdelmek kudarca után egy álommal szegényebben tért vissza Mannheimbe. Az 1850-es évek visszarendeződési folyamatai idején, 1855

nyarán szülei aranylakodalmának másnapján főbe lőtte magát. A tragédia üzenete a könyv alapmotívuma is egyben: a polgárság /Friedrich Daniel/ nem tudta valóra váltani a saját magának tett ígéretet, s bár a későbbiekben az alapelvek nagyjából változatlanok maradnak, a 19. század második felének polgársága már egyre inkább eltávolodott ideálképétől.

A nagy folyamatok szintjén értelmezve a polgári világ hanyatlása, személytelen erők kölcsönhatásának eredménye. Iparosodás, modernizáció, urbanizáció, a társadalmi munkamegosztás fokozódó differenciálódása, az állami intézményrendszer befolyásának növekedése. A családtörténet szintjén mindezek kézzel foghatóvá, a hétköznapi tapasztalat részeivé válnak. A Bassermann család utolsó három nemzedéke Friedrich Danieltől, Ernstén keresztül Albert Bassermannig szinte más-más világban élt. Az 1860-as évek liberális badeni kormányzata a polgári erők részvételével új alapokra helyezte a gazdasági életet. Az iparszabadság kimondásával végképp a múlté lett a „biztos megélhetés” elve, a konkurencia korlátozását már egyébként is régóta tehernek érezték a délnémet területek kereskedői. A liberális törvények azonban a társadalom többsége, a nép számára semmit sem hoztak. A polgárság gazdasági érdekeinek is megfelelt az elzárkózás más társadalmi csoportoktól. A polgárosodás dinamikája tehát az osztályvá válással lelassult, a mozgástér beszűkült. Friedrich Ludwig, aki részese volt a polgárság felemelkedésének és virágkorának, már a '80-as éveiben járt, amikor az 1860-as években a bajor király kitüntetést adományozott neki. Ezt ő udvarias mosollyal nyugtázta, a király küldöttének zavara azonban még tovább fokozódott, amikor Wilhelmine, Bassermann felesége a kitüntetést tartalmazó dobozt a kezébe véve kijelentette, hogy „ők nem olyan emberek, akik az ilyen dolgoknak különösebb jelentőséget tulajdonítanak”. Friedrich Ludwig bizonyára a legnagyobb megdöbbenéssel vette volna tudomásul, hogy dédunokái közül kettőt is az a „megtiszteltetés” ért, hogy a bajor király 1917-ben nemességet adományozott nekik. A nemességtől való elhatárolódás, az önálló polgári kultúra létrehozásában döntő tényező volt. Friedrich Ludwig az 1830-as években a feltörekvő polgárság képviselőjeként óriási házat építtetett a mannheimi piactérre, felesége, aki maga is dúsgazdag kereskedő leánya volt, azonban továbbra is azzal kezdi a napot, hogy kosárral a kézben a piacra indul. Az ő nemzedékük még szót értett a néppel, életvitelét tekintve is sokkal közelebb állt hozzá.

A nagy házban felnövő következő nemzedékek viszont már egy, a társadalmi távolságot tudatosan reprezentáló polgári osztály tagjai. Az elkülönülés fenntartásához összegyűrt ideológia ismerős elemei: teljesítmény-elv, önállóság, függetlenség; a valóságban a családi háttér segítsége nélkül vajmi keveset érnek. A pályakezdés nehézségein átsegítő atyai gondoskodás a Bassermann családban már a 18. század végétől megalapozta, sőt megelőlegezte a későbbi társadalmi, gazdasági helyzetet. Ez persze nem azt jelenti, hogy az egyéni teljesítmény jelentősége csökkent volna. Nem csökkent, csak éppen a polgárság helyzetét, igényeit alátámasztó ideológia részévé vált. A modernizáció következményeként az „életvilágban” megalapozott, a feladatok és feltételek hasonlóságából következő polgári és családi egység egyre inkább felbomlott. A különböző hivatások különböző érdekekkel, körülményekkel, házassági lehetőségek-

kel, eltérő képzési stratégiákkal kapcsolódnak össze. Max Weber már nem egységes polgári osztályról, hanem polgári osztályokról beszél.

A családtörténeti szálát követve a 19. század második felében már állami alkalmazottat és cégképviselőt is találunk a családtagok között az egyre gyakoribbá váló értelmiségi és művészeti pályák mellett. Az önállóság, függetlenség elve már sokkal nehezebben érvényesíthető, mint a század első felében. A gazdaság liberalizációjának kedvezőtlen hatásait Friedrich Ludwig unokája a saját bőrén tapasztalhatta, miután az 1873-as válság után varrógépezete csődbe ment, Wilhelm Bassermann gyárosból egy nagyvállalat képviselője lett. Az élet úgy hozta, hogy Friedrich Ludwig jelmondata: „Légy a saját urad és szolgád...”, egyre kevésbé volt összeegyeztethető a lehetőségekkel. A dicső polgári múltba való hivatkozás, a családi krónika elindítása, családi napok szervezése révén a felbomló családi, polgári közösség történeti megalapozást nyert, de ez már a fentebb vázolt folyamatokkal szembeni erőtlen ellenállási kísérlet volt csak. Ernst Bassermann, aki a Nemzeti Liberális Párt elnöke és parlamenti frakciójának vezetője volt az első világháború előtti időszakban, tisztában volt azzal, hogy aki politikai befolyásra törekszik, annak saját társadalmi csoportjára kell támaszkodnia, s a közösséget nemcsak a meggyőződés és az alapelvek szintjén, hanem elsősorban a közös érdekek, konkrét gazdasági célok tekintetében kell vállalni. A polgári liberális mozgalom gyengeségét ugyanis Bassermann – ezt már Weber előtt felismerte – éppen a polgársággal való gyenge kapcsolat magyarázza. Ez a polgárság azonban már az osztályba „dermedt” burzsoázia, amely érdekeit az egyesített Németország világpolitikai ambícióival összhangban fogalmazza meg. Ernst Bassermann tehát Friedrich Danieltől eltérően nem a polgárság, hanem csak egy részének képviselője. A mérsékelt 48-asok elképzelései rend és szabadság szövetségéről nem valósulhattak meg. A tekintélyelvű porosz berendezkedés a parlamentarizmus ellenére a rend – korlátozott szabadság szellemében működött. A polgári társadalom válságának időszakában az igazi polgár számára a mozgástér beszűkülésével a művészet maradt az egyetlen kiút. Ahogy Thomas Mann írta, a burzsoává merevedett polgárság igazi örököse a szabadságot választó művész. Benne él tovább az, amit a polgárból megőrizni érdemes.

Ezt példázza a könyv utolsó fejezete is, amely a híres színész, Albert Bassermann pályafutását kíséri végig. 1933. április 20-án a Hitler születésnapjára rendezett díszelőadás végén Albert Bassermann a színészek közül egyedül nem válaszolt karlendítéssel a díszpáholyból érkező köszöntésre. A szerepre való „felkérés” előtt nem állt módjában kitérni, de az előadás végén tanúsított magatartásával jelezte hovatartozását. A művész, aki a klasszikus polgári értékek letéteményeseként ragaszkodott a függetlenséghez, 1934-ben, miután Németországban már mindent elért, amit színészként elérhetett, feleségével együtt (akit származása miatt sorozatos atrocitások értek) elhagyta az országot. 1952-ben, hazautazás közben a repülőgépen érte a halál. Felesége, hogy a várható zűrzavart és a repülőgép azonnali leszállását megakadályozza, úgy tett mintha férje még mindig élne, hangosan beszélt hozzá. Fenntartani a látszatot: ekkor már a németországi polgárság erejéből is csak ennyire futotta.

A világhírű berlini ókortörténész, Theodor Mommsen 1899-ben kelt végrendeletének záradékában olvasható keserű ítélet: Németországban lehetetlen polgárnak lenni a politikai fetisizmus és az önállóság, függetlenség feltételeinek hiánya miatt; arra

a polgári identitásválságra utal, amelyből csak az alapelvek újrafogalmazása, a polgárság szellemi újjászületése jelenthetett volna kiutat. Az önállósághoz szükséges biztonság megteremtésének követelésére az egész társadalom számára, azaz a 48-as polgári liberális örökség felvállalására a megváltozott társadalmi-gazdasági körülmények között nem volt mód. A hajdan egységesen fellépő polgárság a századfordulóra már elvi szinten sem jelentett egységet, „cselekvési közösséget”. Ha a 19. századi folyamatokat az anyagi tényezőket kiemelő modernizáció kifejezésével írjuk le, úgy nyugodtan kijelenthetjük: a modernizáció, a szó „eredeti” értelmében nem jelentett egyben polgárosodást is. Ez ugyanis a felvilágosodás óta elválaszthatatlannak tűnik az önállóság, szabadság és esélyegyenlőség elveitől. Ami szigorú társadalomtörténeti megközelítésben csak átrétegződés, a középosztály alkalmazotti részének erősödése, „kispolgárosodás” vagy a nagyipari vállalkozások gazdasági, társadalmi befolyásának növekedése, az egy másik szinten a kortársak által megélt és kimondott csalódás, kudarc.